

УДК 37.09

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У ЗДІЙСНЕННІ ЗАОХОЧЕНЬ І ПОКАРАНЬ УЧНІВ У ТВОРЧОСТІ ПРОГРЕСИВНИХ ПЕДАГОГІВ

Іноземцев Т.В., аспірант

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Бойко А.М., д. пед. н., професор,
професор кафедри загальної педагогіки та андрагогіки,
завідувач кафедри загальної педагогіки та андрагогіки,
член-кореспондент

Національна академія педагогічних наук України

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

У статті на основі аналізу проблеми заохочень і покарань дітей у педагогічній творчості М.І. Пирогова висвітлено основні толерантні підходи до зазначеної проблеми одинадцяти найпрогресивніших вітчизняних педагогів. Це дало можливість обґрунтувати методолого-теоретичні основи, закономірності й тенденції проблеми, дослідити її на методичному і технологічному рівнях із позиції сучасного стану педагогічної науки й загальноосвітньої школи.

Ключові слова: толерантність, заохочення, покарання, індивідуальні і вікові особливості учнів, загальноосвітня школа, вчитель, моральна оцінка вчинку.

В статье на основании анализа проблемы поощрений и наказаний детей в педагогическом творчестве Н.И. Пирогова раскрыты главные толерантные подходы к указанной проблеме одиннадцати прогрессивных отечественных педагогов. Это позволило обосновать методологию, теорию, закономерности и тенденции, исследовать проблему на методическом и технологическом уровнях с позиций современного состояния педагогической науки и общеобразовательной школы.

Ключевые слова: толерантность, поощрения, наказания, индивидуальные и возрастные особенности учеников, общеобразовательная школа, учитель, моральная оценка поступка.

Inozemtsev T.V., Boiko A.M. TOLERANCE IN THE IMPLEMENTATION OF THE REWARDS AND PUNISHMENTS OF STUDENTS IN THE WORK OF PROGRESSIVE TEACHERS

The article on the basis of the analysis of the problem of rewards and punishments of children in the pedagogical work of M.I. Pirogov covered the main tolerant approaches to the problem of the eleven most progressive local educators. This made it possible to justify the methodological-theoretical basis, regularities, trends, to investigate the problem methodically and technologically in accordance with the modern condition of pedagogical science and comprehensive school.

Key words: tolerance, encouragement, punishment, individual and age peculiarities of pupils of secondary school, teacher, moral evaluation of the act.

Постановка проблеми. Прогресивні педагоги минулого і сучасності висловлюють думку, що справжнє виховання – це виховання без покарань і заохочень. Це реальна, оптимістично-педагогічна можливість, але в умовах суб'єкт-суб'єктних відносин, ідеальної гармонії взаємодії вчителів і учнів, яка досягається у спілкуванні й діяльності на рівні співробітництва і співтворчості.

Сучасна загальноосвітня школа взяла курс на вселюдські цінності та ідеали, реалізацію ідеї самовиховання та самотворення вільної особистості. Проте для забезпечення цього людиноцентричного курсу потрібно розв'язати багато проблем, основна з яких полягає в забезпеченні теоретичного науково обґрунтованого практичного застосування покарань як виховного засобу [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нами проаналізовано і розглянуто

підходи до проблеми заохочень і покарань одинадцяти найпрогресивніших педагогів, що дало можливість вивести відповідні тенденції. Головні з них: а) недопустимість тілесних покарань учнів (М.І. Пирогов, С.Т. Шацький, Л.М. Толстой); б) можливість здійснення виховання і навчання без заохочень і покарань (К.Д. Ушинський, В.О. Сухомлинський, Ш.О. Амонашвілі, Г.Г. Ващенко); в) поєднання у школі заохочень і покарань у їх співвідношенні на користь заохочень: 70% – заохочення, 30% – покарання [3, с. 44–45] (С.Т. Шацький, І.Я. Франко); г) пошуки педагогічно й естетично виправданих покарань (А.С. Макаренко). Контингент дітей у колонії імені О.М. Горького і комуні імені Ф.Е. Дзержинського не могли дозволити А.С. Макаренку об'єктивно заявити і реалізувати на практиці процес перевиховання без цієї надзвичайно важливої групи методів виховання.

Вчителі дискутують із таких питань: Чи можна обійтися без покарань у навчальному процесі? Що для цього повинен знати вчитель? Які форми і методи покарання неприпустимі? Які з покарань доцільно найбільш широко практикувати у школі? Яке значення покарань у формуванні особистості дитини? Для відповіді на запитання кілька загальноосвітніх шкіл організували і провели лекторії для батьків із цієї проблематики [4, с. 23–26]. При цьому намагалися, щоб школа і сім'я були єдиним цілим. М.І. Пирогов наголошував, що неможливо позбавитися тілесних покарань у школі, якщо вдома дітей фізично карають. Великий інтерес у батьків викликало твердження Г.Г. Ващенка, що «любов мусить бути основою виховання», та висновок К.Д. Ушинського: «Якщо ми дотепер користуємося заохоченнями і покараннями, то це свідчить про недосконалість нашого мистецтва виховання». Із захопленням більшість батьків коментувала узагальнення В.О. Сухомлинського: «Нормальне виховання – це виховання без покарань, без окриків, без погроз, без підвищення голосу». Примусили батьків задуматися також узагальнення В.Г. Короленка, І.Я. Франка, А.О. Захаренка, С.Т. Шацького та інших педагогів.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в обґрунтуванні методолого-теоретичних основ, закономірностей, тенденцій, дослідженні проблем заохочень і покарань із позиції сучасного стану педагогічної науки й загальноосвітньої школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість викладачів і вчителів не поспішає перебудовувати свої взаємини з дітьми, хоч глибоко вивчають творчість того чи іншого педагога, цікавляться, чи були в них діти і як вони їх виховували. Оскільки сім'я – природне середовище для виховання дітей, то були поставлені запитання про роль матері, необхідність її педагогічної підготовки. Батьки і вчителі дійшли висновку, що у використанні покарань батькам потрібна обережність, обов'язкова також методична зрілість учителя. Несправедливі покарання здатні травмувати дитину, застерігав М.І. Пирогов. Особливу увагу педагог зосереджував на індивідуальних і вікових особливостях учнів, доводив необхідність усебічного аналізу причин і мотивів їхніх вчинків, тих ситуацій, у яких ці вчинки відбувалися. До таких висновків прийшли й інші вчені, що займалися дослідженням проблеми стимулювання. Проте вчителі не впевнені в тому, за що заохочувати і за що карати, кого заохочувати і кого належить

карати, які покарання виносити і за які негативні вчинки. На ці запитання ні наука, ні практика ще не дали вичерпних відповідей. Проте більшість із них були обґрунтованими у творчості М.І. Пирогова, особливо диференціація покарань. У таких умовах ця проблема не розробляється.

Вчені Ш.О. Амонашвілі та Л.Ю. Гордін у заохоченнях і покараннях виділяють моральну оцінку вчинку, толерантний підхід до дитини [2, с. 7–130]. У вихованні молодших школярів і учнів основної школи, за даними практики, значно більшу увагу належить приділяти заохоченням. Інтерес викликають покарання за логікою природних наслідків, які характерні для всіх вікових груп школярів, але ця група методів потребує осучаснення.

Не ідеалізуючи у вихованні ролі колективу, слід зазначити, що у разі організаційної і послідовної динаміки розвитку колективу учитель значно зменшує кількість заохочень і покарань, які йдуть від нього. Функції методів, прийомів, засобів покарання бере на себе колектив. Зростає роль моральної оцінки вчинку, а значить – громадської думки учнів класу.

Не можна без урахування певної ситуації, її аналізу здійснювати покарання, наприклад, за запізнення дитини у школу, грубість у ставленні до товариша, а інколи – до батьків і вчителя. Необхідно розібратися, чому так сталося, а вже потім вирішувати питання про міру покарань. Грубість, уперте мовчання, агресія можуть виникнути внаслідок нетактовного зауваження старших, що принижує особистість учня.

У педагогічному процесі спостерігаємо типові помилки щодо використання методів стимулювання, особливо покарання учнів. Шкідливою є необ'єктивна позиція вчителя-предметника чи класного керівника, коли постійно заохочується одна група дітей, а інша – одержує лише зауваження.

Необ'єктивність у стимулюванні призводить до зниження авторитету педагога, появи в нього «любимчиків», що недопустимо у виховному процесі. Тому у вирішенні питання покарання чи заохочення педагог мусить усебічно вивчати дітей, знати громадську думку класу, про яку він дізнається прямо чи опосередковано, постійно удосконалювати свою компетентність, формувати з учнями суб'єкт-суб'єктні відносини, знати про:

- недопустимість зауваження у принизливій для учня формі, їдкою сарказму, підвищення тону, вживання образливих порівнянь, словосполучень, прислів'їв тощо;
- неможливість використання оцінки як покарання в навчанні, заохочувального під-

**Тенденції розвитку проблеми заохочень
і покарань учнів у творчості видатних педагогів**

М.І. Пирогов (1810–1881 рр.)	«<...> Талановиті, проникливі й добросовісні вихователі такі ж рідкісні, як і проникливі лікарі, талановиті художники й обдаровані законодавці. Кількість їх не відповідає масі людей, які потребують виховання» (Вопросы жизни // Избранные педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1985. – С. 31). «Школа і життя є одне, неподільне ціле. Виховання дитини – це дуже складний морально-фізичний експеримент. <...> Він вимагає високого покликання, досвіду життя, самовіддачі, християнської любові і важкого мистецтва індивідуалізації, <...> недопущення сваволі і тілесних покарань» (Отчет о следствиях введения по Киевскому учебному округу правил о проступках и наказаниях учеников гимназий // Избранные педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1985. – С. 250–253).
К.Д. Ушинський (1824–1870 рр.)	«<...> Якщо ми дотепер користуємося заохоченнями і покараннями, то це свідчить про недосконалість нашого мистецтва виховання. Краще, якщо вихователь досягне того, що покарання стануть непотрібними. У вихованні наставник не повинен нав'язувати своїх переконань вихованцеві, це є величезним насильством, яке тільки можна собі уявити: насильством розуму дорослого, який володіє безліччю засобів, над розумом безсилим і безпорадним <...>» (Педагогічні твори М.І. Пирогова // Вибрані пед. твори : у 2 т. – М., 1985. – Т. 1. – 1985. – С. 135–145.).
Л.М. Толстой (1828–1910 рр.)	«Якщо вчитель є носієм любові до справи і до учнів, він – досконалий педагог. <...> Чим легше вчителю навчати, тим важче учням вчитися. Чим важче вчителю, тим легше учню. Чим більше буде вчитель сам вчитися, обмірковувати кожен урок і співвідносити його із силами учня, <...> тим легше буде навчатися учневі» (Педагогические сочинения // Л.Н. Толстой. – М. : Учпедгиз, 1953. – С. 340).
І.Я. Франко (1856–1916 рр.)	«Бувають учителі із вродженим педагогічним тактом, які вміють жити єдиним життям із класом, забувати про себе, свої власні турботи, радощі і тривоги. <...> Справжнім дитячим інстинктом ми відчули, що ця людина нас полюбить, не відштовхне навіть найменш здібних, кожному дасть пораду, покаже дорогу, кожного захистить» (Твори : у 4 т. – К., 1981. – Т. 1. – 1981. – С. 397).
В.Г. Короленко (1853–1921 рр.)	Педагог-письменник підкреслював негативний вплив «насильницького виховання», тілесного покарання як у сім'ї, так і у школі. В.Г. Короленко вважав антипедагогічним не лише фізичне покарання, а й надмірне морально-примусове навчання дітей, яке сковає їхню самостійність, ініціативу. В.Г. Короленко вірив у те, що «всі ми зобов'язані бути здоровими і щасливими, бо щастя – це вищий ступінь душевного здоров'я» (Не страшно // Твори : у 4 т. – К., 1953. – Т. 2. – 1953. – С. 424).
С.Т. Шацький (1878–1934 рр.)	«Величезному числу педагогів було б корисно згадати, як вони були маленькими <...>» (Годы поисков. Отрывки из автобиографических очерков педагога // Педагогические сочинения : в 4 т. – Т. 1. – С. 100). С.Т. Шацький рано зрозумів, що «так не можна ні навчати», тому включився в пошуки всебічного розвитку дітей, у виховання їх самостійності, розумової діяльності, формування самоврядування. Прагнув, щоб у дітей з'явилося бажання творчості. Це відрізняло С.Т. Шацького від К.М. Вентцеля, який пропагував теорію «вільного виховання» у її анархічному вигляді : «Ми любили С.Т. Шацького за те, – згадують його вихованці, – що він бачив у кожному з нас людину, що зростає і має право на краще життя» (Фортунов А.А. С.Т. Шацкий / А.А. Фортунов. – М. : Учпедгиз, 1935. – С. 87).
Г.Г. Ващенко (1878–1967 рр.)	«Любов мусить бути основою виховання, дисципліни, мудрості, святості всього життя, всіх відносин, організації всіх ґатунків праці. <...> На гуманних засадах, розв'язуючи питання про цілі виховання, мусимо рахуватися не лише з нашими традиціями, а з тими завданнями, що ставить перед нами сучасне й майбутнє, а також прийняти до уваги психічні властивості нашого рідного народу, як позитивні, так і негативні. Перші треба розвивати, другі усувати або принаймні ослаблювати на ґрунті довіри і віри в людину» (Виховний ідеал // Полтавський вісник. – 1994. – С. 72–162).
А.С. Макаренко (1888–1939 рр.)	У вихованні – «це поєднання вимог до особистості і поваги до неї, <...> у нашій повазі виявляються водночас і вимоги наші до особистості». А.С. Макаренко доводив «необхідність педагогічно й етично виправданих покарань» (В Главсоцвос НОКП, 8 августа 1925 г. // А.С. Макаренко. Педагогические сочинения : в 8 т. – Т. 1. – С. 339–341).

В.О. Сухомлинський (1918–1970 рр.)	«<...> Виховання – це піднесення людини, постійне, копітке, великотрудне і радісне». «<...> Нормальне виховання – абсолютно нормальне виховання – це виховання без покарань, без окриків, без погроз, без підвищення голосу» (В.О. Сухомлинський, А. Бойму // Етюди про В.О. Сухомлинського. Педагогічні апокрифи. – К., 2008. – С. 167).
О.А. Захаренко (1937–2002 рр.)	«Від любові до школи, діяльної, активної, беруть початок кращі поривання душі. Уся робота вчительського колективу спрямована на те, щоб наша школа була школою радості для дітей. <...> Керуйся принципом: 70% успіху – то похвала, а 30% – критика, мораль, настанови». (Слово до нащадків. – К., 2006. – С. 44–45).
Ш.О. Амонашвілі (1931 р.)	«Виховувати – це означає любити дитину, розуміти і поважати її, щоб викликати в неї взаємну любов. Виховувати і навчати учня в середовищі, де панують не добро і взаємна довіра, а ненависть і неприязнь, означає те ж саме, що, посіявши бур'яни, чекати на сходи хліба, а насаджуючи злобу, сподіватися, що виросте добро» (Размышления о гуманной педагогике. – М.: ИД Ш. Амонашвили, 1995. – С. 482).

вищення балу, коли учень виявляє старанність, хоч інколи це може бути допустимим, але переконливим, об'єктивним і зрозумілим для учнів усього класу;

– небажане використання вчителем щоденника, за висловлюванням Л.Ю. Гордіна, як «книги скарг», адресованої батькам. Часто трапляється, що без урахування вікових і психологічних особливостей дітей учителі заносять до щоденника найменші провинності, провокуючи сварки в родині й конфліктні ситуації у класі [2, с. 43];

– недоцільність постійного покарання одних і тих самих учнів, а іноді й заохочення, поспішного винесення вчинку учня на загальні збори класу, учкому школи, загальношкільну лінійку, виклику батьків до директора школи учня, що скоїв правопорушення;

– покарання-експромт під силу лише досвідченим педагогам. Воно мусить базуватися на миттєвому аналізі вчинку, а для цього – всебічному знанні учня. Небажане також поширення у практиці покарань, відстрочених у часі. Якщо цей час (до покарання) потрібний для того, щоб глибше проаналізувати вчинок і дати йому об'єктивну оцінку, – це виправдано. Проте відстрочені в часі покарання нерідко використовуються для того, щоб учень і батьки страждали в його очікуванні, сотні раз аналізували вчинок і у школі, і вдома, перетворюючи життя дитини в цькування і муку, що недопустимо. Результат може бути двоякий: або на все життя дитина може затаїти злість, образу, ненависть до школи, або, що рідше, – засвоїти цей жорстокий виховний момент, щоб ніколи його не повторити. Такого покарання може заслуговувати жорстока бійка, крадіжка, свідоме псування шкільного майна, подання поліції звернення комісії у справах неповнолітніх. Покарання-експромт і відстрочені в часі покарання потребують високої педагогічної компетентності, інтуїції і такту вчителя.

Належить удосконалювати і заохочення, які використовуються в загальноосвітніх школах. За відмінні успіхи в навчанні і за зразкову поведінку після закінчення школи учні нагороджуються медалями. Це дуже висока нагорода, яка нерідко слугує стимулом на все життя людини. У сучасних умовах, коли проводиться незалежне тестування, значення медалі нівелюється. Не береться до уваги, на жаль, і те, що учні, які досягають особливих успіхів з окремих навчальних дисциплін, нагороджуються похвальними грамотами «за особливі заслуги у вивченні окремих предметів». До найбільш прийнятних прийомів заохочення варто віднести: присвоєння призових місць на предметних олімпіадах різних рівнів, спортивних змаганнях, вручення почесних грамот, кубків, дипломів, оголошення подяки учням і батькам та ін. У кожному навчальному закладі нагороди можуть бути свої, нагороджені творчістю педагогічних та дитячих осередків.

Керівники шкіл підкреслюють, по-перше, необхідність оформлення заохочення емоційно, що сприяє загостренню позитивного переживання, колективної радості. Урочистість обстановки вручення нагород і подяк робить цей епізод у житті дитини і її батьків радісним і незабутнім. По-друге, досвід показує, що заохочення мусять бути широко представленими, підтриманими громадською думкою. По-третє, прийоми заохочення викликають бажання наслідувати позитивні вчинки, формують у дітей свідоме ставлення до свого навчання, виникнення потреби самоаналізу, самооцінки, власного самотворення.

Коли йдеться про покарання, на практиці також широко вживаними є усні зауваження в урочній та позаурочній діяльності. Важливо, від кого чи від якого шкільного органу робиться зауваження. Практикуються також догани в усній фор-

мі чи в конструктивному для батьків записі в щоденнику. Оголошення догани потребує обговорення у класному колективі, на засіданні органів самоврядування, у співбесіді з батьками. Бувають випадки, коли необхідно, щоб учень залишив клас. Краще, звичайно, цього не допускати. Але це буває тоді, коли учень вступає у суперечку, не слухає зауважень учителя й учнів, складається ситуація конфлікту, яку погасити швидко немає можливості, і виникає загроза зриву уроку.

Покарання у школі доцільне тоді, коли учень усвідомив свою провину, буде переживати за скоєний учинок і реально прагнути виправити свою поведінку. Ми не закликаємо до виснажливого для учнів і вчителів моралізування, проти чого свого часу категорично виступали М.І. Пирогов, Л.М. Толстой, В.Г. Короленко, пізніше А.С. Макаренко, але дати об'єктивну, емоційно-витриману моральну оцінку неправильним діям учня – це виховна необхідність. Водночас, як уже наголошувалося, необ'єктивне покарання чи методично неправильне його здійснення здатне завдати моральної травми. Дитина мусить знати, що вона неправильно зробила і як вона повинна була діяти, за що карають, які норми порушила, також бажано навести приклад правильного поведіння. Заохочення і покарання, які адресуються окремим учням, за методичної майстерності і систематичності їх застосування перетворюються із засобу індивідуального впливу у стиль, зміст і організацію діяльності всього колективу.

Велике значення методів заохочення і покарання учнів першим зрозумів і довів М.І. Пирогов. Він заклав теоретичні основи проблеми, а ми ж намагаємося розвивати їх методично і технологічно з позицій сучасного стану педагогічної науки. Сучасні інноваційні підходи лише підкреслюють значущість постаті М.І. Пирогова, який як у хірургії, так і в педагогіці виявляв і вирішував найбільш злободенні проблеми, але його прогресивні задуми і плани було просто неможливо втілити в тих умовах. Між ним і суспільством, між ним і реакційною педагогічною громадськістю виникали гострі соціально-педагогічні суперечності, які він врешті-решт долав ціною свого здоров'я.

М.І. Пирогов глибоко переживав факт нерозуміння і непідтримки його починань, створеного ним «комітету з відміни різки», у результаті чого йому довелося прийняти половинчасте рішення. У певних моментах справедливо зауваження у статтях М.О. Добролюбова і К.Д. Ушинського вражали своєю гостротою та їдкою іронією. Нареш-

ті, несправедливе, незаслужене звільнення його з посади попечителя Київського навчального округу завдало йому душевного болю і глибокої образи. Прикрощі траплялися на кожному кроці.

Сьогодні в загальноосвітній школі значно переважає кількість і різновиди покарань: низькі оцінки, байдужість учителів, оголошення догани, виклик батьків тощо. Водночас практика свідчить, що схвалення дій дитини позитивніше впливає на її поведінку, ніж погрози і покарання. Покарання може бути незрозумілим і несподіваним для учня. Учитель мусить дбати про адекватність покарання, не допускати зловживання погрозами й адаптації учня до покарань.

Бувають факти навмисного скоєння учнями правопорушень, щоб привернути до себе увагу вчителя. Подібні випадки виникають тому, що педагоги почали менше спілкуватися з учнями в позаурочний час. Інколи деякі учні утверджують свою особистість за допомогою примітивних жартів, коментарів, «порад». Діти найчастіше намагаються заявити про себе тому вчителю, до якого вони не байдужі.

Для уникнення конфлікту бажано зміцнювати зв'язки учителя з активом класу, прислухатися до інтересів і потреб учнів, вносити корективи до плану виховної роботи, активізувати урочну та позашкільну навчально-виховну діяльність. Учитель не повинен ігнорувати думку учня, він мусить навчати його самоаналізу, самооцінки, відповідальності, що можливо лише на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії в навчанні й вихованні. Для досягнення педагогічно доцільної морально-естетичної взаємодії педагог організовує розвиток процесу співпідпорядкування співробітництва і співтворчості з учнями. Це вимагає від учителя толерантності, компетентності, організаційних умінь, витримки.

Розвивальна суб'єкт-суб'єктна взаємодія забезпечить зменшення покарань і значне збільшення нагород та заохочень учнів. Педагог залишається організатором навчально-виховного процесу, домінантним у його діях мусить бути позитивний коментар, який має, як правило, особистісно зорієнтований характер, конкретне індивідуальне спрямування, потребує врахування не лише психологічних особливостей і віку, але й можливостей і статі дитини.

Висновки із проведеного дослідження. Отже, повага і любов до дитини мусить бути основою виховання.

Учитель і батьки мусять прагнути бачити в учневі насамперед позитивне, не принижуючи гідності, вказувати на недолі-

ки і помилки, щоб не посіяти в його душі конфліктності й агресивності. Прогресивні педагоги закликали: «Будьте уважні до інтересів учнів, помічайте успіхи, хваліть за найменші досягнення, щоб душа дитини була осяяна радісною перспективою і вірою у власні можливості» [4, с. 23–26]. Учень, що формується як особистість, має право на помилку, але завдання вчителя не допускати її, запобігти появі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко А.М. Виховання людини: нове і вічне / А.М. Бойко. – Полтава : Техсервіс, 2006. – 558 с.
2. Гордин Л.Ю. Поощрения и наказания в воспитании детей / Л.Ю. Гордин. – М. : Педагогика, 1971. – 243 с.
3. Захаренко О.А. Слово до нащадків / О.А. Захаренко. – К., 2006. – С. 44–45.
4. Полоусов А. Бить! Но дома. Телесные наказания глазами учителей и учеников / А. Полоусов // Учитель года. – 2005. – № 5. – С. 23–26.